

Олег Морозов
(Академія митної служби України)

Розвиток організаційної структури російських митниць в українських губерніях у XVIII ст.

Економічні та політико-адміністративні реформи в Росії початку XVIII ст. кардинально прискорили процес організаційної та функціональної перебудови митної служби. Перша половина XVIII ст. пройшла під знаком боротьби двох моделей митного управління – це приватний митний відкуп і державна монополія у сфері митного управління. 1681 р. царським указом в Росії скасовувався митний відкуп, митниці передавались під казенне управління. У той же час целовальники (власне митники) і митні голови (керівники митниць) по-старому обиралися з купців. Мита на теренах власне Російської держави, крім целовальників, дозволялося ще стягувати великим землевласникам на кордонах своїх маєтків і деяким монастирям. Але 1700 р. ці останні привілеї колишніх помісних князів царським указом скасовувались¹. З початком тривалої Північної війни знову відбувається коливання в бік відкупної системи. Такі зміни можна пояснити недостатнім розвитком системи державного кредиту і передача будь-яких прибутків на відкуп з отримання грошей наперед була поширеним засобом для поповнення казни у надзвичайних випадках.

Указ 1712 р. знову відновляв митний відкуп, у його преамбулі зазначалося: “Для пополнения Его Великого Государя денежной казны в нынешнее Свейское время”². 1721 р. митний відкуп було підтверджено і він поширювався указом на всі митниці держави, при цьому додавалось, коли через відкупну митницю буде проведено заборонений товар, відкупщики мають право конфіскувати його на свою користь³. Повернення до відкупної системи відбувалося в умовах розбудови нової системи вищих органів державної влади – колегій.

---

¹ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ), Sankt Petersburg 1830, t. IV, № 1750.

² ПСЗРИ, t. IV, № 2610.

³ ПСЗРИ, t. VII, № 3713.

Створення колегіальної системи в Росії має цікаву історію. Перші відомості про такий намір царя були вже у 1702 р. За архівними даними, починаючи з 1711 р., на адресу Петра I надсилаються проекти облаштування колегіального правління. Царську підтримку було надано проектам гірничого інженера Йогана-Фрідріха Блігера, голштинця Фіка, Альбрехта Фюрена і сілезького барона Потт фон Любераса. Проекти об'єднувало те, що за зразок колегіальної системи було обрано шведський варіант. Сам Фік за дорученням Петра I з 1712 р. перебував нелегально у Швеції і збирав інформацію про особливості функціонування шведських урядових органів⁴. На підставі зібраного матеріалу комісія у складі Фіка, Брюса, Шафірова, Ягужинського підготувала проект адміністративної реформи. Реєстр і штат усіх колегій було затверджено 11 грудня 1717 р. Указом 15 грудня 1717 р. призначені президенти колегій та створено 9 колегій, у тому числі Комерц-колегія з президентом П. А. Толстим⁵, яка за регламентом контролювала зовнішню торгівлю, купецькі "кумпанства", діяльність митниць, розробляла законодавчі акти з питань митного регулювання, у тому числі митні тарифи. Таким чином, процес централізації митного управління поступово поглиблювався, набуваючи таких функцій, як контрольна, регулююча, аналітична. Це відкрило шлях перетворення зовнішньої торгівлі з кустарного промислу в галузь економіки⁶.

Створення центрального відомства не вплинуло на структуру самих митниць. Керуючі митницями за старим звичаєм обирались із купецтва; змінилась лише назва їх посади: з 1700 р. вони стали називатися митними бурмістрами, а з 1720 р. – обер-цольнерами. Обер-цольнерам підпорядковувались целовальники, які відповідали за надходження коштів до казни і в разі недоотримання коштів мусили поповнювати за рахунок свого жалування⁷. Специфіка службових обов'язків у митницях першої чверті XVIII ст. створювала умови для зловживань з боку митних чиновників. Так, обер-цольнеру надавалось право конфісковувати на своє ім'я товари, на які купці штучно занижували вартість, із поверненням ним задекларованої вартості з надбавкою 1/5 частини від ціни. Перекуповуючи такі товари, обер-цольнери були поставлені перед необхідністю потім продавати ці товари тому ж самому купцю й це ставило їх в особисту залежність від цього купця. З іншого боку, митні чиновники змушені були закривати очі на явні зловживання з боку купців і останні мали можливість оцінювати свій вантаж на 20 % нижче його реальної вартості⁸. Неможливість протидіяти таким зловживанням породжувала

⁴ С. Князьков, *Очерки из истории Петра Великого и его времени*, Sankt Petersburg 1914, s. 189-191.

⁵ У зв'язку зі створенням Комерц-колегії заслуговує на увагу той факт, що ще 1715 р. російським урядом було ухвалено принципове рішення стосовно відміни державної монополії в зовнішній торгівлі. Державна монополія запроваджувалась на стратегічні товари під час Північної війни для збільшення державних прибутків. Рішення це реалізували у 1719 р., коли очікування миру зі Швецією стало реальним. Усі казенні товари передали у вільну торгівлю, крім поташу, сукна та полотна. Поташ залишили під державним контролем з метою збереження та раціонального використання лісів, а сукно та тканини вироблялись в той час на державних мануфактурах, за державним замовленням, тому й залишилися в системі державної торгівлі.

⁶ М. Д. Чулков, *Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах от древних времен до ныне настоящего, и всех преимущественных узаконений по оной государя императора Петра Великого и ныне благополучно царствующей государыни императрицы Екатерины Великия*, Moskwa 1785, t. IV, s. 39.

⁷ А. Семенов, *Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности в второй половине XVII-го столетия по 1858 год*, Sankt Petersburg 1859, t. 1, s. 85.

⁸ М. Д. Чулков, *dz.cyt.*, s. 7.

в митних службовців апатію до їхньої справи. При цьому не слід забувати, що цим чиновникам сплачувалось маленьке жалування, а нижчі чини взагалі його не отримували й змушені були годуватися з прибутків митниці. Наприклад, за штатним розписом Петербурзької митниці за 1727 р. цольнер отримував 125 руб. за рік, контролер – 100, амбарний інспектор – 100, штемпельмейстер – 45, канцелярист – 100, копіювальник (3 штатні посади) – 30, доглядачі (21 штатна одиниця) – 20 руб. за рік⁹. До структурно-організаційних негараздів додавалася ще відкупна система. Урядова непослідовність довела, що відкупна система не може існувати там, де встановлено охоронні й заборонні мита, тому збереження відкупної системи після запровадження протекціоністських заходів, у тому числі тарифу 1724 р., слід визнати державною помилкою.

У питанні безпосередньої організації митної служби відкупна система виявила повну неспроможність. Ще 1757 р., на початку виконання відкупного контракту, Шемякін скаржився на дії військових команд, що відряджались на охорону митного кордону, але замість допомоги митникам, навпаки, створювали нові перешкоди: “воинские командиры делают препятствие в сборах, таможенных служителей немилосердно бьют и держат долгое время под караулом, и тайно приезжающих с товарами людей из-за взяток пропускают через границу, оговоренных к следствию не дают, нарочно посланных в разезды мучительно бьют, а на Колыбельском poste и смертное убийство учинилось. От соседних с границею жителей никакой помощи нет, напротив того, сами они по соглашению с поляками и с русскими купцами, собравшись человек по сто и более с ружьями и копьями беспрерывно провозят товары, а удержать их нельзя по причине малочисленности команды на форпостах. Во многих местах только по одному солдату находится и всякая команда отговаривается, что увеличит число людей на форпостах некем”¹⁰.

Такий стан речей на митному кордоні став предметом розгляду Комісії з комерції 1767 р. Митні чиновники того часу користувались негативною репутацією. Наприклад, після першого поділу Речі Посполитої на територіях, що відійшли до складу Російської імперії, слід було провести ревізію імпортованих товарів у купецьких лавках. Командуючий російськими військами граф Чернишов віддав розпорядження, щоб ця ревізія здійснювалась митними чинами у присутності міської адміністрації, “дабы не было учинено в таможнях какого подлогу”¹¹.

Про контрабанду, поширену на західному кордоні зазначав і сенатський Генерал-прокурор князь Вяземський. Генерал-прокурор наводив такий приклад: у Москві він купив шовкову тканину з клеймом митниці, за ціну, втричі нижчу тієї, яку довелося би заплатити у петербурзькій крамниці за аналогічний товар. Із цього факту Вяземський робив висновок, що зазначений товар увезено через митницю, але без сплати мита. Не маючи довіри до митних установ, Генерал-прокурор пропонував узагалі заборонити торгівлю через суходільний західний кордон і розформувати всі митниці на західному кордоні. Член Комісії, управляючий головною канцелярією над митними зборами граф Є. Мініх не погоджувався з

⁹ Тамże, t. I, ks. 2, s. 129.

¹⁰ Российский государственный архив древних актов (РГАДА), zesp. 397, inw. 2, sygn. 195, k. 211.

¹¹ РГАДА, zesp. 397, inw. 1, sygn. 585, k. 200-201.

пропозицією Вяземського. Він розкритикував заходи з блокування західного кордону та закриття митниць і писав: Я не спорю, что сие есть самое легчайшее средство воспрепятствовать таможенным служителям делать вспоможение тайному провозу, но, приняв в соображение подданных Вашего Величества пользу, думать буду всегда, что сие средство будет подобно тому человеку, который все деревья в своем саду вырубить захотел для того, чтобы воры плодов не крали¹². Тому, на думку Мініха, найраціональніше було б зменшити митну ставку на товари, які ставали головним об'єктом контрабанди. Також Комісія пропонувала проводити подальшу уніфікацію митних режимів для створення загальноімперського митного простору. Саме ці положення були потім ухвалені Комісією й покладені в основу створення нової централізованої митної системи. Отже, відмова від митного відкupu порушила питання про створення центрального митного відомства та формування загальноімперського митного простору. Таким відомством у XVIII ст. стала Комерц-колегія, а після скасування відкупної системи Головна над митними зборами канцелярія. Подальша організаційна еволюція імперської митної системи, в першу чергу, на території України напряму пов'язана з адміністративно-територіальними змінами та зовнішньоторговельною політикою.

Після приєднання до Російської імперії в 1774 р. за умовами Кучук-Кайнарджийського миру території між Дніпром та Бугом одразу порушилось питання про облаштування митниць на новому південному кордоні Російської імперії. 5 лютого 1776 р. видано сенатський наказ "Про дію нового Тарифу на відновлених митницях: портової при Азовському морі та двох прикордонних – Микитинській і Миргородській"¹³. Наказ сповіщав про зменшення розмірів митного збору з чорноморської торгівлі на чверть, містив перелік митниць і застав, які створювались або відновлювали свою роботу в новій мережі. Було відкрито три митниці: портова поблизу Таганрозької фортеці та дві прикордонні – Микитинська над Дніпром і Миргородська. Цим відносно великим установам підпорядковувалися кілька менших: Таганрозькій митниці (штат – 78 чоловік з річним утриманням в 5464 руб.) – Кагалинська та Петровська застави і дві малі митниці – Єнікальська (штат 9 чол. з кошторисом 638 руб.) та Керченська (штат 9 чол. з кошторисом 538 руб.); Микитинській – Олександрівська (штат 15 чол. з кошторисом 1184 руб.), Кінбурнська (штат 27 чол. з кошторисом 2004 руб.) та Богородицька застави; Миргородській – застави Криловського і Катерининського шанців. Переважна більшість цих установ розташовувалась на півдні України. Через три місяці, 26 травня 1776 р., у сенатському наказі докладніше визначено склад і принципи організації митниць. Частково пояснювалися причини заснування деяких конкретних митних установ. Митні застави в Єнікалі та Керчі створювалися, щоб доставляти купецькі судна й товари до Таганрога. Поблизу Олександрівської фортеці створювалася митниця, якій підпорядковувалася застава на Кінських Водах для доставки товарів на митницю. Підпорядкування митниць залишалося відповідно до попереднього наказу. Перераховувалися й старі митні установи, що підлягали ліквідації, серед них Царичанська, Переволочанська, Кременчуцька та Єлисаветградська. Невдовзі створюється митна застава в Кизикермені, в 1777

¹² К. Лодыженский, *История русского таможенного тарифа*, Moskwa 2005, s. 125.

¹³ ПСЗРИ, т. XX, № 2750.

р. вона вже діяла. В 1779 р. також працювала Херсонська митниця. Отже, лише в другій половині 70-х р. XVIII ст. на півдні України виникла низка митних установ, які й становили митну мережу на кордоні Російської імперії з Кримським ханством та Османською імперією.

Показова історія Микитинської митниці, однією з трьох головних митниць на південно-українському кордоні Російської імперії, – були ще Таганрозька та Миргородська. Микитинська митниця була прикордонною і керувала діяльністю ще трьох митних установ: одна розташовувалася в Олександрівській фортеці, друга – в Кінбурні, третя – в Богородицькому детаашаменті. Цю митну мережу сенатський наказ від 5 лютого 1776 р. визначав як тимчасову й діяла вона мала до особливого розпорядження¹⁴. Таке розпорядження надійшло 26 травня 1776 р., воно практично підтверджувало попередній наказ¹⁵. 21 травня 1776 р. видано штати Микитинської прикордонної митниці, що передбачали наявність в установі 17 власне митних службовців і 58 службовців кінної митної варти. Очолював установу директор¹⁶. На жалування та канцелярські витрати призначалося 5 794 руб.¹⁷. Але, як часто траплялося, наявні штати установи дещо відрізнялися від оголошених. Так, 1777 р. серед службовців Микитинської митниці не було касира, перекладача, підканцеляриста та двох сторожів, зате були службовці, не передбачені штатним розкладом: канцеляристів було 2 замість 1, доглядачів – 4 замість 3. Загалом у 1777 р. в Микитині було 14 митників, з яких 7 – з купецтва, 2 з українського та російського дворянства, також були представники міщанства та козацтва. Середній вік службовців дорівнював 35 років (від 20 до 43 років). Двоє мали військові звання.

Об'їзниками командував відставний вахмістр Григорій Аврамов¹⁸. На Микитинській митниці був свій лікар – Андрій Боршто, але за штатним розкладом лікарів на митниці не призначали. Лікар служив у Микитині ще до офіційного заснування митниці. У червні 1776 р., під час упорядкування митної прикордонної мережі, його було призначено до Микитинського карантину. За штатами 21 травня 1776 р. у карантині, крім лікаря, мали бути ще підлікар, цирюльник та копіювальник, але згадок про них немає. За штатним розкладом лікар мав отримувати жалування 118 руб. на рік¹⁹. На господарчі витрати карантину призначалося 1000 руб., на харчування – 50 руб. на рік²⁰.

У 1776 р. митники Микитина користувалися штампелями митниць Білоруської губернії, а вже на 1777 р. для нових митниць був виготовлений спеціальний інвентар: залізний станок з гербом Російської імперії, залізна паличка для цього станка, мідний штампель для таврування чорнилом і галантерейний штампель. Комерц-колегія також надсилала на митниці печатки²¹. Розсилка відбувалася через генерал-губернатора Г. О. Потьомкіна, якому підпорядковувалися

¹⁴ ПСЗРИ, т. XX, № 2750, s. 346.

¹⁵ ПСЗРИ, т. XX, № 2750, s. 385.

¹⁶ Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), зesp. 52, inw. 1/194, sygn. 135, cz. 1, k. 368.

¹⁷ ПСЗРИ, т. XLIV, cz. 2, s. 249.

¹⁸ РГАДА, зesp. 19, inw. 1, sygn. 297, cz. 1, k. 356–361.

¹⁹ РГВИА, зesp. 52, inw. 1/194, sygn. 135, cz. 2, k. 27.

²⁰ РГВИА, зesp. 52, inw. 1/194, sygn. 135, cz. 1, k. 370.

²¹ РГВИА, зesp. 52, inw. 1/194, sygn. 135, ч.1, k. 217.

всі митниці Новоросійської та Азовської губерній. За роботу митниць у губерніях відповідали губернатори, але фактично керували роботою митних установ у губернії обер-директори. Вони мусили особисто контролювати дотримання закону на кордонах імперії. Всіх службовців, крім директорів, призначали губернатор разом з обер-директором. Директорів призначав сам Г. О. Потьомкін. Обер-директор складав перелік та форми відомостей для митниць, які вони мали надсилати до губернатора та генерал-губернатора з даними про збирання мита, про видатки та прибутки, рух товарів тощо²². Крім того, існував ще один перелік звітної документації, яка призначалася вже для Комерц-колегії, щоб остання могла скласти загальноімперські відомості про товарообіг та надходження мита. Та надсилали документацію до столиці митники не поспішали. Можливо, саме тому виникали ситуації на зразок тієї, що склалася в 1778 р.: на початку цього року Комерц-колегія ще очікувала відомості Микитинської митниці за останню третину 1776 і за першу половину 1777 р²³. [39, арк. 40]. Очевидно, Комерц-колегія не могла суттєво вплинути на якість роботи митних установ, тому зверталася до генерал-губернатора Г. О. Потьомкіна з проханням ужити заходів щодо вчасного надсилання звітної документації з митних установ²⁴.

Прибутки Микитинської митниці, порівняно з іншими митними установами Південної України, були досить значні – прибуток за останні 8 місяців 1776 р. становив 28 226 руб. 42 коп., а це майже в 2,5 раза більше за прибутки Олександрівської застави, в 7 разів – за Петровської та Єнікальської застави, в 9 разів – за Керченську митну заставу. Останній рік, за який звітувала Микитинська митниця – 1778, у 1779 р. Микитинську прикордонну митницю перевели до Херсона зі статусом портової митниці. Деякі службовці з Микитинської митниці продовжили свою службу і в Херсоні, наприклад Ф. Наумов як пакгаузний інспектор, або Григорій Аврамов – вже на посаді вагштемпельмейстера²⁵. Деякий час митниця в Херсоні називалася Микитинською, оскільки була її справонаступницею, але згодом її архів було передано до Одеської портової митниці. Архів налічував 33 справи, до яких входили розпорядження керівництва до самої митниці, рапорти підпорядкованих митних установ та службовців, канцелярська документація тощо²⁶. У 1830 р., під час реорганізації архіву Одеської митниці, частину документів з фонду Микитинської митниці було знищено через непотрібність та непридатність для будь-яких довідок²⁷.

Митниця в Микитині була однією з перших на півдні України, створених російським урядом після ліквідації Запорозької Січі. Просування російського кордону далі на південь України зумовило короткий термін існування як Микитинської митниці, так і підпорядкованих їй установ²⁸.

²² РГАДА, зesp. 1261, inw. 6, sygn.1385, k. 10–12.

²³ РГАДА, зesp. 19, inw. 1, sygn. 297, cz.1, k. 40.

²⁴ РГАДА, зesp. 1261, inw. 6, sygn. 425, k. 232.

²⁵ РГАДА, зesp. 1261, inw. 6, sygn. 138, k. 3.

²⁶ Державний архів Одеської області (ДАОО), зesp. 40, inw. 1, sygn. 216, k. 312.

²⁷ ДАОО, зesp. 40, inw. 1, стр. 216, арк. 262.

²⁸ Ю. В. Головки, *Микитинська прикордонна митниця (1776–1778 рр.)*, [w] *Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів*, Київ 2001, t. 6, s. 219–222.

Подальший розвиток митної мережі на півдні України почався з огляду Азовської та Новоросійської губерній, складання проекту мережі митних установ. У другій половині 70-х рр. XVIII ст. помічник митного обер-директора Новоросійської та Азовської губерній І. Федуркін за наказом Г. О. Потьомкіна оглядав територію згаданих губерній з метою визначення перспектив місцевої та зовнішньої торгівлі для розбудови південноукраїнської митної мережі. І. Федуркін зазначав, що на території даних губерній боротися з контрабандою буде важко через традиційність та виключну прибутковість цього промислу, а також через практичну неможливість організувати належний контроль на, тому пропонував звернути особливу увагу на розвиток портів та морської торгівлі, оскільки, за його спостереженнями, морська контрабанда суттєво менша за сухопутну²⁹.

Виявлений Ю. І. Головка³⁰, у фонді Г. О. Потьомкіна (РДВІА) документ без підпису та дати складання являє собою нотатки стосовно стану й можливостей розвитку торгівлі та промислів у Криму і на Дніпрі. Документ знаходиться в справі 1777 р. у складі доповіді Військової колегії імператриці: невідомий автор відзначив великі обсяги контрабанди в Криму й широкі перспективи для розвитку хліборобства та торгівлі зерном у Подніпров'ї. Особливу роль автор доповіді відводив митним та карантинним установам, які мали сприяти розвитку законної й безпечної зовнішньої торгівлі³¹. Такого ж погляду дотримувався й помічник митного обер-директора І. Федуркін, коли складав свої пропозиції стосовно організації митної мережі в межах Новоросійської та Азовської губерній – практично всі вони були враховані в проекті Г. О. Потьомкіна щодо створення митної мережі на півдні³².

Подальші зміни в розташуванні митниць на Півдні відбулися після приєднання до Російської імперії Кримського півострова. Митні установи з'явилися як на самому півострові, так і навколо нього. У 1783 р. Кримське ханство – а це територія власне півострова і частина Приазов'я між Дніпром та річкою Кінські Води – увійшло до складу Російської імперії. На півострові вже існували дві митні застави – Керченська та Єнікальська, створені ще 1776 р. на тій частині Керченського півострова, яка перейшла до Російської імперії за умовами Кучук-Кайнарджийського миру. У 1784 р. вже існували Балаклавська і Феодосійська митниці. Напевно, вже працювала і Євпаторійська митниця. У 1788 р. маємо згадку про Севастопольську митницю.

У 1791 р., після закінчення російсько-турецької війни і укладення Ясського миру, виникла необхідність якнайскорішого освоєння новопридбаних земель між Бугом та Дністром. Особливу увагу російський уряд звернув тоді на Очаків. Пропозиція створити митницю і карантин в Очакові надійшла від адмірала М. С. Мордвинова, якого підтримав катеринославський губернатор В. В. Каховський. 1792 р. вирішено заснувати в Очаківській фортеці місто, в якому були б митниця і карантин. Таким чином, формально 1791, а практично в 1792 р.

²⁹ РГАДА, зesp. 16, inw. 1, sygn. 797, cz. 5, k. 89–90, 91.

³⁰ Ю. І. Головка, *Митні установи Південної України в системі зовнішньої (Азово-Чорноморської) торгівлі 1775 – 1819 рр.*, [w] *Історія торгівлі, податків та мита: Збірник наукових праць*, red. О. О. Дячок, Dniepropietrowsk 2007, s. 105–117.

³¹ РГВИА, зesp. 36, inw. 1, sygn. 110, cz. 1, k. 73–75.

³² РГВИА, зesp. 36, inw. 1, sygn. 135, cz. 1, k. 101–102.

в Очакові з'явилася портова митниця. У цей же час виникає і Миколаївська митна застава. Миколаївська митна застава створюється імператорським указом від 22 листопада 1793 р. Цим указом встановлювалися штати застави – вісім службовців, які розподілялись за такими посадами: пакаузний наглядач, корабельний доглядач, вахтштемпельмейстер. Миколаївській митній заставі встановлювалося річне утримання в розмірі 953 руб., що мало надходити з митних прибутків Катеринославського намісництва. У 1794 р. з метою розбудови службових приміщень митної застави кошторис збільшився до 8500 руб³³.

27 травня 1794 р. видано рескрипт Катерини II про заснування торгової гавані, митниці й карантину в Хаджибеї. Через 2 місяці затверджено перші штати Хаджибейської митниці і карантину зі штатом 56 чол., а 12 квітня 1795 р. відбулося офіційне відкриття нової митниці. Спеціально відряджений для цього радник Катеринославської казенної палати митних справ А. І. Мілашевич забезпечив митницю потрібними формами узаконеннями, тарифом, мундштуком і гербом. Одночасно А. І. Мілашевичоголосив, що граф Зубов призначив директором митниці прем'єр-майора М. М. Кір'якова, який служив раніше в Катеринославському прикордонному департаменті в канцелярії фельдмаршала князя Г. О. Потьомкіна. На посаду управляючого карантинном призначається підполковник М. Є. Коровов. Неподалік від неї 27 січня 1795 р. засновано Овідіопольську митну заставу.

Поступово Північне узбережжя Азовського та Чорного морів укривалося мережею митниць і застав. Подальше розширення мережі в Північному Приазов'ї пов'язано із запровадженням у 1798 р. кримського порто-франко. 13 лютого 1798 р. оголошено про вільну торгівлю у Феодосії та Євпаторії і про закриття всіх митниць півострова: Феодосійської, Євпаторійської, Севастопольської і Балаклавської. Натомість відкривалися нові митниці, які тепер відрізали Кримський півострів від материка. Першого травня 1798 р. відкрито Перекопську митницю (штат 28 чоловік із грошовим утриманням на рік 4 тис. руб.), яка прийняла справи від кримських митниць. 2 травня того ж року відкрито Арабатську заставу (штат 10 чоловік з річним грошовим утриманням 1660 руб.), поблизу Генічеської переправи. У 1798 р. створено Маріупольську митну заставу (штат 4 службовці з річним жалуванням 395 руб.). Планувалося й створення митної сторожі вздовж берега Азовського моря – від Арабатської застави до Таганрога, де мало бути ще 5 форпостів. Але митний режим порто-франко проіснував недовго, 1799 р. його відмінили.

Після третього поділу Речі Посполитої (1795 р.) на території Правобережної України створюється Волинська, Брацлавська та Подільська губернії. Колишні прикордонні митниці ліквідувались відповідно до іменного указу Катерини II від 8 серпня 1795 р. Вони переносились на нові кордони імперії, зокрема в міста Ямпіль на Брацлавщині, Жванець, Волочиск на Поділлі та Володимир і Радзивилів на Волині³⁴. Створювались карантини при Ямпільській та Жванецькій митницях. На будівництво згаданих установ виділялося 192 582 руб., які передбачалось отримати з доходів зазначених губерній. Протягом трьох років управління митницями здійснювалось губернськими казенними палатами.

³³ ПСЗРИ, т. XXXXV, № 17162.

³⁴ Державний архів Київської області, зesp. 280, inw. 175, sygn. 283, k. 1–2.

У серпні 1795 р. у Кам'янець-Подільському створено Прикордонний комісаріат на чолі з Іваном Бароцьким. Спочатку він забезпечував митні функції. У тому ж році вийшов указ сенату про створення митниць у селищах Ісаківцях та Гусятині, місті Волочиську.

З 1718 до 1775 р. митні установи на теренах Російської імперії підпорядковувались Комерц-колегії. Але в 1775 р. Комерц-колегію ліквідували митниці підпорядкувались генерал-губернаторам. Унаслідок реформування системи управління, зокрема місцевого, в 1775 р. з'явилися губернські адміністративні установи на чолі з віце-губернаторами – казенні палати³⁵. Вони відали обліком податного населення, доходів і витрат у губернії, рекрутськими справами, здійснювали контроль за надходженням податків. Їм підпорядковувалися повітові казначейства – виключно касові установи, повноваження яких не виходили за межі прийому, збереження, видачі грошових коштів. Відповідно до “Учреждения о губерниях” 1775 р. казенні палати в 1782–1783 рр. стали реальністю життя Лівобережної, Південної та Слобідської України. У розпорядженні губернатора знаходився так званий митний департамент, який складався з обер-директора та його помічника. Крім того, 1781 р. в казенних палатах створено II експедицію з митної справи, яка повністю наглядала за митними установами регіону – сюди надсилали відомості про надходження та витрати грошей для засвідчення і подальшого подання вже в казенну палату. В експедиції головував радник з митної справи. Радник мав відвідувати підпорядковані йому митниці, наглядати за товарообігом і роботою службовців, виправляти недоліки та помилки. Гроші, стягнені на митницях за ввезення й вивезення товарів, тобто мито, надходили повітовим казначеям, які їх фіксували і зберігали. Самі ж повітові казначеї підпорядковувалися казенній палаті. До 1780 р. діяла Головна над митними зборами канцелярія, яку створено 1763 р., щоб посилити боротьбу з контрабандою й поліпшити загальний стан митної справи. 1775 р., після губернської реформи, митниці й застави було передано у відання губернаторів, а канцелярію згодом ліквідували.

1797 р. відновлено Комерц-колегію на засадах, на яких вона існувала до 1775 р. Митниці й застави знову підпорядковувалися Комерц-колегії, а митні експедиції в казенних палатах ліквідовувалися³⁶. Головна над митними зборами канцелярія відновлена не була, зате в Комерц-колегії створено експедицію для засвідчування митних рахунків. У 1800 р. визначено функції Комерц-колегії стосовно митної справи. Тепер митницями займалася IV експедиція Комерц-колегії, яка й вирішувала всі митні справи: збирала дані про внутрішню роботу митниць, розпоряджалася митними будівлями, призначала чиновників і службовців, розглядала справи про конфіскацію товарів. IV експедиція складалася з радника, асесора, двох купців.

У 1802 р. було створено 8 міністерств, одним із яких стало Міністерство комерції, керівник його (тобто міністр комерції) тепер очолював Комерц-колегію, замість колишнього президента. 1810 р. Комерц-колегія ліквідувалась остаточно. Загальні, базисні основи діяльності митних установ було викладено в законі

³⁵ ПСЗРИ, т. XX, № 14392.

³⁶ Центральний державний архів Автономної республіки Крим, зesp. 792, inw. 1, inw. 574, к. 1-3.

“Общее установление министерств” 1811 р., який остаточно затвердив міністерську реформу 1802 р.

Історія організаційної структури митних установ Російської імперії на території українських губерній продемонструвала такі закономірності. Перша полягала в тому, що з початком індустріалізації та створення внутрішнього виробництва панівна фіскальна функція починає відходити на другий план. Інститут митного відкупу більш-менш успішно розв’язував проблему наповнення бюджету, але відкупна система повністю ігнорувала завдання захисту внутрішнього ринку і власного виробника. Ця закономірність проявилася після набуття чинності захисного митного тарифу 1724 р., тому що відкупника цікавить проблеми виконання контрактного зобов’язання перед державою і при цьому отримання свого прибутку. Таким чином, урядовці поступово дійшли розуміння, що в умовах протекційного режиму завдання держави може виконувати лише державна установа.

Пошук управлінської моделі продовжувався все XVIII ст. і був знайдений на початку XIX у ході адміністративної реформи 1802–1810 рр. Друга закономірність пов’язана з питанням уніфікації митної території та митного законодавства. Ще Комісія з комерції 1727 р. відзначила суперечливу ситуацію, яка склалась у сфері митного регулювання після застосування західноєвропейських моделей управління, в тому числі у зовнішній торгівлі. Суперечність полягала в існуванні різних за принципами митно-правових режимів у Російській імперії на той час. Так, на російські території поширювався режим протекціонізму з захисними митами й адміністративними обмеженнями за товарними групами; території Ліфляндії та Естляндії зберігали свої власні митні режими, а Лівобережна Україна повністю автономне митне управління з митним кордоном. У свою чергу, режим протекціонізму вимагав дотримання правил про єдину уніфіковану митну систему, у тому числі й територію. У результаті політика протекціонізму, запроваджена Петром I і наполегливо продовжена наступними російськими монархами, прискорила процес ліквідації гетьманського правління та інкорпорації Лівобережної України до складу імперії. Третя закономірність підтверджує загальне правило: еволюція митної інфраструктури, у тому числі російської в Україні, є наслідком розвитку економічних процесів. Будь-які структурні зміни в митній системі виникають як реакція на зміни у внутрішній та зовнішній торгівлі, технологічний та виробничий процес, розвиток або згортання ринків. Тому не слід перебільшувати роль і значення митних органів у ряді інших державних установ і створювати з них автономну політичну силу, яка здатна впливати на добробут суспільства та історію.

Summary

Oleg Morozov

Development of organizational structure of the Russian customs is in the Ukrainian gubernias in XVIII of century

In the article is exposed the historical evolution of forming organizational structure of the Russian customs in XVIII of century. Analysed the different administrative models of activity of customs. The considered problematic moments in organization of activity of custom establishments of the Russian empire.

Streszczenie

Oleg Morozov

Rozwój struktur organizacyjnych rosyjskich urzędów celnych w ukraińskich guberniach Imperium Rosyjskiego w XVIII wieku

W artykule została opisana historyczna ewolucja kształtowania się struktury organizacyjnej rosyjskich urzędów celnych w XVIII w. na ziemiach ukraińskich. Autor analizuje różne modele administracyjne działalności urzędów celnych. Szczególną uwagę zwraca na kwestie problematyczne w organizacji działalności instytucji celnych Imperium Rosyjskiego.

